

քին շուքի ներքոյ այնպիսի մեծ բարոյական
անակութիւն է ծածկուում այդպեղ, որ ա-
ռողջ դատողութեանս վեհ հողու տէր անձի
աչքում աւելի ողորմելի են ներկայանում նո-
քայ քան հրապարակի վերայ եղած խեղճե-
լը: Բարոյաբանութիւնը նորանոր յազմա-
նակներ է կանգնում այն, ճոխացնում ու
գեղեցկացնում է կեանքը: Բայց այդ կեանքը
քչերն են վայելում և նոցա վայելածին ան-
միաները միայն նախանձել կարող են: մեծա-
մասնութիւնը տաղնապի մէջ է և աւելի դառ-
նութիւններ է կրում զուցէ քան առաջ: Սա-
կայն և այն դէպքում, երբ մեծ աշխարհը
իւր լուսաւորութեան և զօրութեան շնոր-
հիւ ճոխութիւն և փառք ձեռք բերէր՝ փոքր
մարդոց, փոքր ժողովուրդների համար խիս-
տան փառքի աղբիւր իւր ներքին բարոյական
զօրութիւնն է մեռւում: մի զօրութիւն, որ իւր
նշանակութիւնը պահում է նաև ամենափոքր
բաների մէջ և ոչ մի արտաքին ոյժի առաջ
չի խորտակուում: տեղի չէ տալիս: Աւաղ,
ինչքան աւելի տարբեր, աւելի բարւոք վի-
ճակ կունենար հայ ժողովուրդն այսօր, եթէ
իւր բարոյական ոյժերը գնահատած լինէր, նոցա
զարգացման համար աշխատէր, արթնանար
այն ժամանակ միայն, երբ առաքելական
ձայնը՝ աւետարանի ձայնը նորան կրկնե-
լէր: Ընթանար այն ճանապարհով, որ
Քրիստոս է լուսաւորում: Այն, իւր կա-
պանքների և ներութեան մէջ ևս երա-
նելի կլինէր նա այն ժամանակ ու աղբերի
նախանձը կշարժէր. և եթէ մինչև այժմ իսկ
մի որոշ չափով նախանձ չարժեք է՝ միթէ
իւր ներքին արժանեացի, իւր բարոյական զօ-
րութեան համար չէ եղել: Սակայն պատմու-
թեան արգար դատաւորն անշուշտ պիտ նե-
րէ անցած սերունդին նորա սխալներն, եթէ
գործել է, այն անհուն տառապանքների
փոխարէն, որ անմեղ տեղը կրեց. ներկայ սե-
րունդն է, որ անցեալի պատիժը կտանայ, եթէ
խրատ չառնէ, ընդունած սարսափելի դասից:
Եւ ամեն անգամ, երբ մի նոր սերունդ
հանդէս է գալիս կրթութեան ասպարէզի վերայ
հից դասեր առնելու՝ ամենանուիրական
պարագ է կրթողի համար քննել և կշռադա-
տել թէ արդեօք ինչ բնաւորութիւն պէտք

է ունենան իւր աւանդած դասերը. արդեօք
այն ձայնը, որով նա մանկական անմեղութեամբ
ննջող, կամ մեռեալ անկրթութեան մէջ թրմ-
րած հոգիները պէտք է արթնացնէ և կեն-
դանացնէ՝ կեանքի իսկական կայարանից է իջ-
նում: արդեօք այն լոյսը, որով նա խաւար
մութերը պէտք է լուսաւորէ և ուղիղ ճանա-
պարհ հղից տայ՝ ճշմարտութեան Արեգակի,
Քրիստոսի լոյսն է. շէ մի յայտնէտէ իցեմք
աղայք խռովակալք և տատանեալք յամենայն
հոգմոց վարդապետութեան, խարէութեամբ
մարդկան՝ խորամանկութեամբ ի խարէութիւն
մոլորութեան, այլ ճշմարտեալք սիրով՝ աճե-
ցուցողք ի նա զամենայն, որ է գլուխ Զը-
րիստոս:

Կ. Վ.

ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՅԻՈՅ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆԸ ԱՂՈՒԱ-
ՆԻՅ ՀԵՏ
ԸՍՏ
ՎՐԹԱՆԷՄ ԲԵՐԹՈՂԻ
ԳՐՈՒԹԵԱՆ:

Մեր եկեղեցւոյ պատմութեան համար
ամենից աւելի պարզաբանութեան կարօտ եւ
հետաքրքիր խնդիրներից մէկն է նորա ունե-
ցած յարաբերութիւնը երկու հարեան ազ-
գերի՝ վրաց եւ Աղուանից հետ: Վրաց ան-
ցեալի հարկաւ աւելի ծանօթ է, աւելի է ու-
սումնասիրութեան առարկայ եղել. եթէ նոցա
եկեղեցւոյ ծագման եւ մերի հետ աղընչու-
թեան մասին պակասում են տույզ մանրա-
մասն տեղեկութիւններ՝ մեր ձեռքում կայ
զոնէ մի կարեւոր պատմական յիշատակարան:
Ուխտանէսի պատմութեան միջոցով լոյս տե-
սած գրագրութիւնը, որ թոյլ է տալիս երկու
եկեղեցիների բաժանման գործը պարզել:
Տարբեր է խնդիրը Աղուանից նկատմամբ:
Սոցա մասին մենք գրեթէ աւելի քան չգի-
տենք: քան ինչ որ Մ. Կաղանկատուացին է
պատմում. իսկ նա ընծայել է մեզ միայն մի
կցկտուր քաղուածք իւր ձեռքն հասած յի-

շատակարաններից, որոնց սակաւ մասը զուտ պատմական նշանակութիւն ունի, եւ այն Ն. դարից յետոյ եկող պատմութեան համար: Այդ յիշատակարանների ամենահիններից մէկն է Հայոց Յովհաննէս Բ. կաթողիկոսի Աղուանից Աթոս կաթողիկոսին գրած թուղթը,* որի մէջ վերջինս «սիրելի եղբայր եւ աթոռակից» է անուանուում եւ ընդունելով թէ «հարցն ձեր հաստակից էին հարցն մերոց եւ դուք մեզ», հրաւիրուում է հեռացնել իրենց միջից մի ինչ որ նորաստու Ն. դարի մոլորութիւն եւ մի քանի եպիսկոպոսներ ուղարկել Հայաստան՝ լսել զճշմարիտ վարդապետութիւնն: Թղթի ըովանդակութիւնից երեւում է, որ հայերն այդ ժամանակ խոստովանելով՝ Աստուած մարմնացեալ ոչ մասամբ, այլ թուրքովիմբ, ոչ երկուութիւն, այլ միութիւն անբաժանելի, երգում են արդէն ժամակարգութեան մէջ: Սուրբ Աստուած — որ խաչեցար վասն մեր՝ փառաքանութիւնը** եւ նզովում են այն թուրքին, որք յանդգնեցան ասել երկու ընութիւնս եւ երկու դէմս ի վերայ միոյ: Բրիտանի Աստուծոյ, մինչ Աղուանից աշխարհը եկել էին ոմանք «ի վսնաց Պետրոսի — զար որոմս Նեստորի անարգելաբար սերմանել ի հոգիս անմեղաց: Կաղանկատուացին իւր այս թղթի վրայ անխաբար ծանօթութեան մէջ մոլորեցուցիչներին պարզապէս քաղկեդոնական է անուանում եւ մեր Ա. դարի ներկայ թուականի մայիս 5-ում ու առանձին տետրակով հրատարակած Ե. Յովհ. Յովհ. (երկրորդ կարեւոր յիշատակարանը խնդրի պարզաբանութեան համար) ցոյց է տալիս նորա տուած տեղեկութեան հասանական լինելը: Այդ թղթի յառաջաքանի մէջ մենք նկատել էինք, որ նորա գրութեան ժամանակը դժուար է որոշել, որպէսզի կարելի լինէր մի գաղափար կազմել, թէ ինչ ընթացք ստացաւ մեր կարծիքով Դուինի ժողովից յետոյ, Հայոց եւ

Աղուանից մէջ ծագած ժամանակաւոր գծողութիւնը: Յետոյ մենք կարողացանք տեղեկանալ, որ Յովհաննէս եպիսկոպոսը երուսաղէմի պատրիարք է ընտրուել 574 թ.-ին եւ ապրել է գոնէ մինչեւ 593 թ.-ը: Ընդունելով որեմն, թէ ծիշդ է Կաղանկատուացի Աթոսի կաթողիկոսութեան համար ցոյց տուած ժամանակը՝ թէ նա կաթողիկոս ընտրուել է յոսարով Կոնստանտին Բ. տարին եւ մնացել 44 տարի շարունակ: Երեմն մինչեւ մօտ 577 թ.-ը, կոնսնանք մի քաական ճշգրիտ թուական՝ 574—577-ը, նորան գրած թղթի ժամանակն որոշելու համար:

Ներկայ համարին իբրեւ յաւելուած լոյս տեսնող վ. թ. 1-ին Ե. թ. 1-ը երրորդ կարեւոր յիշատակարանն է, որ լոյս է սփռում այդ խնդրի վերայ, չհաշուելով Ուխտանէսի պատմութեան մէջ պահուած կողմնակի տեղեկութիւնները: Արքայաւոր կաթողիկոսի ծեռնադրութեան ժամանակ Սմբատ մարզպանին տուած ծեռնարկի մէջ տարեթիւ նշանակած է յոսարով Ապրուէզի տաճարեւթութեանը տարին, ուրեմն 607 թ.-ը,* իսկ այս թուղթը գրուել է արդէն Արքայաւոր կաթողիկոսութեան օրով, որեմն «եւելի ուշ» եւ ցոյց է տալիս, որ քաղկեդոնական վէճերն Աղուանից մէջ ոչ միայն Յովհաննէս կաթողիկոսի թղթից անմիջապէս յետոյ չվերացան, ինչպէս Կաղանկատուացին է պատմում, ոչ միայն շարունակուում էին եօթմասնական, ութմասնական թուականներին, ինչպէս երուսաղէմի եպիսկոպոսի թղթից երեւում է, այլ տեւեցին մինչեւ Է. դարու սկզբները, եւ այն գծողութիւնը, որի պատճառով Աղուանից կաթողիկոսը Ներկայ չեղաւ Սմբատ մարզպանի գումարած ժողովին եւ որ միայն Արքայաւոր օրով վերջացաւ գերագահութեան խնդրից չէր յառաջ եկել հաւանականաբար, ինչպէս Ուխտանէս կարծում է, այլ այսպիսի վէճերից:

Ներկայ թուղթը մենք արտաստում ենք նոյն 5. 58 եւ 100 ձեռագիրներից, որոնցից

* Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի. Մոսկվա. 1860. հր. 95—97:

** Որ եկեղեցւոյ մէջ մտցրել է առաջին անգամ մօտ 170 թ.-ին Անտիոքի Պետրոս Փուլո պատրիարքը, իսկ մեր եկեղեցին ընդունել է հաւանականաբար Յովհաննէսի Նախորդ Ներսէս Բ. Աշտարակեցու օրով, Դուինի ժողովում:

* Գաթրճեան այսպէս ընդունելով հակառակ Չամչեանի գիտ չէ արել հարկաւ, ինչպէս ցոյց է տուած նորա «Հանգանակ հաւատոյ» աշխատութեան եր. 2 ծանօթութեան մէջ, այլ հետեւել է պարզապէս Ուխտանէսին:

ցոյց տալու եւ հերքելու մոլորեալների իրենց թղթի մէջ քերած սխալ կարծիքները: Այսպէս, Հայր Աստուծոյ համար կարելի չէ «յառաջագոյն եւ նախակարծ» միանգամայն ասել, որովհետեւ այդ երկու գաղափարներն իրար հակասում են եւ ամեն կարծիք փոխուել կարող է, մինչդեռ Աստուած իւր գիտութեան մէջ եւս անփոփոխ է: Շոյնպիսի մոլորութիւն է Ռոդոյ Աստուծոյ համար «անդրանիկ միածին եւ անձամանչ» ասել, որովհետեւ եթէ Նա անդրանիկն է՝ ուրեմն ուրիշ միածիններ եւս կան, իսկ ~~անձամանչ~~ նսեմութիւն է ցոյց տալիս եւ համապատասխան չէ Ռոդոյ աստուածային փառաց: «Տարրական» ասել Շորա համար՝ արդէն «անտանելի հայհոյութիւն է, որովհետեւ այդպիսով Նա արարածների կարգը կը դասուէր» իսկ «աստուածախառն մարմին» առած համարել՝ անհեթեթ միտք է եւ բոլորովին հակառակ փրկագործութեան սխորհրդոյ: Անիմաստ է նոյնպէս եւ աստուածաշունչից դուրս, ասել թէ Հոգին սուրբ մը կըրտութեան միջոցին պսակ է քերում: Բրիստոսի համար՝ պսակը անարգութիւնից բարձրացնելու նշան է, իսկ Բրիստոս բարձր է ի սկզբանէ անտի:

Այնուհետեւ բոլոր առարկութիւնները դարձած են երկու քննութեանց մոլար վարդապետութեան դէմ, որով բանին Աստուծոյ տարբեր յատկութիւններ են ընծայուում եւ մարդոյն տարբեր: Բազմաթիւ վկայութիւններով եւ օրինակներով ցոյց է տրուում այստեղ, թէ ինչպէս անհրաժեշտ է բոլոր փրկական տնօրէնութիւնները՝ մարդկային քնաւորութիւն ունենան թէ աստուածային, նոյն Բրիստոսի վերագրել, եւ թէ ինչպէս որ եւ իցէ բաժանումն նոցա մէջ մեծամեծ անտեղութիւնների է տանում: Իբրեւ հետեւութիւն առանձնապէս շեշտած է ապա՝ որ շատ օրինաւոր է ուրեմն՝ «Սուրբ Աստուած, որ խաչեցար» ասել: Արդարեւ այս բոլոր քաջատրութիւններից յետոյ մնում է կրկին մի անբացատրելի եւ խորհրդատու լինչ, քայց այդ զարմանալի չափտը է թուի եւ անտեղի քննութիւններ անելու յորդորէ: — Աղուանք երկու քննութեանց ուսման համար վկայութիւն էին քերել ս. Գրքից Ղեստ. 14, 4. «Հրաման տացէ քահա-

նայն եւ առցեն ի սրբելոյն երկուս հաւս կենդանիս սուրբս» վրթանէս այդ խօսքերին մի ուրիշ, թէ եւ նոյնպէս բռնի, քայց անելի քանական մեկնութիւն է տալիս եւ կրկին ու կրկին շեշտելով յարում է այն գաղափար, թէ Բրիստոսի իբրեւ անսրատ զոհի, արինը մեր փրկութեան ծառայել կարող էր միայն այն դէպքում, երբ խաչուածն ու գերեզմանում թաղուածը նոյնն է, որ յարութիւն առաւ դժուրը յաղթապարեց եւ չօր աջ կողմը նստաւ: — Այս կարեւոր գաղափարի քաջատրութեանն է նուիրուած թղթի վերջին մասը, հերքելով այն անիմն կարծիքը, թէ Բրիստոսի մարմինը միայն թաղած պէտք է համարել, որովհետեւ հոգին, հոգեղէնը թաղել կարելի չէ: Վրթանէս ճարտար կերպով ցոյց է տալիս կրկին միանգամ, թէ ինչպէս հակասակորդների սխալ վարդապետութիւնը դէպի Զորորոդութիւն է տանում եւ ստիպում է Բրիստոսի Աստուած լինելն իսկ ուրանալ եւ լոկ մարդ խոստովանել, հրէաների դասակից եւ ս. Եկեղեցւոյ մարմնից անջատ ներկայանալով այսպէս: Նա կնքում է իւր խօսքը մի լուրջ եւ ազդու յորդոր ուղղելով Ամարասի եպիսկոպոսին՝ չքակտուել հաստով երկու ազգերի այն ընդհանուր եկեղեցւոյ, որի հիմքը ս. Գրիգոր է դրել, եւ ստիպել բոլորովին կտրելու բաժանելու այդ միութիւնից ու դասամանների կարգը դասելու հրապուրուելով այն խաբուսիկ երեսցիցի, թէ ուր քազմութիւնն է, այստեղ է սաեւ ծշմարտութիւնը, մինչդեռ Բրիստոս «փոքրիկ հօտին» է խոստանում իւր արքայութիւնը:

Այսպիսով Վրթանէս Բրիստոսի ներկայանում է իբրեւ ամենահին կարեւոր յիշատակարաններից մէկը, պարզելու համար մեր եկեղեցւոյ ի սկզբանէ անտի բռնած դրութիւնը քաղկեդոնական հարցի նկատմամբ, ինչպէս եւ մի հարեան եկեղեցւոյ մէջ տեղի ունեցած շփոթութիւնները. շնայած իւր մովթ եւ խրթին ոճին՝ նա հմուտ գործ է եւ մանրամասնութեանց մէջ շատ հետաքրքիր առանձնայատկութիւններ է ներկայացնում: Սակայն հեղինակի մատենագրական արժանեաց մասին երեւի մենք տոբիթ կունենանք մի ուրիշ անգամ՝ խօսելու, երբ հանդէս քերենք Նորա

որիչ անտիպ աշխատութիւններ: Սոցա համեմատութեամբ կարելի կ'իկնի նաեւ ստուգել թէ արդեօք նորա այս թղթի իսկական հեղինակ լինելը որեւէ կասկածի ենթարկուում է:

Կ. Վ.

ՀԱՄԻՍԼԱՄԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՆԸ

ԵՒ

ՆՈՐԱ ԱՆՄԱՏՁԵԼԻՈՒԹԻՒՆԸ ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ
ԱԶԳՄԱՆՅ ՀԱՄԱՐ: *

Համիսլամականութիւն ասելով հասկանում ենք մահմեդական ընդարձակ աշխարհին յատուկ միութեան գիտակցութիւնը: Ինչքան աւելի ուշադրութեան արժանի է այն հանգամանքը, որ այդ ամուր կապը կրօնական հիմքի վերայ է հաստատուած, նոյնքան աւելի աչքի է ընկնում և այն, որ նորա դէմ համաքրիստոնէականութիւն զինել կարելի չէ, կամ սահմանափակ մտքով միայն կարելի է: Թիրաւի մահմեդականութիւնը, շնայած իւր ահագին տարածականութեան (արեւելեան Ասիայից մինչև Սենեգա), շատ աւելի միապաղաղ տպաւորութիւն է գործում, քան բազմապատիկ կերպով բաժան բաժան եղած քրիստոնէութիւնը: Բոլորովին անիրաւացի է, Շիա հերձուածը Սուննայի վարդապետութեան հետ համեմատելով իբրեւ ազատամիտ ուղղութիւն ներկայացնել: Իսկապէս Շիան քաղաքական մի կուսակցութիւն էր սկզբում, որ ձգտում էր խալիֆայութիւնը Մահմեդի մահից յետոյ նորա հօրեղբորդի և փեսայ Ալիին անցնել տալ: Իսկ այսօր շիաների և սուննիների մէջ եղած թշնամութեան հիմք կազմում է աւելի այն ազգային

հակառակութիւնը, որ բաժանում է պարսիկներին թուրքերից, կամ արաբներից, արեւելքում այդպիսի մի հակառակութիւն հետութեամբ կրօնական բնաւորութիւն է ստանում: Սուննի մահմեդականութեան մէջ այդպէս կոչուած չորս ազանդները տարբերում են իրարից միայն մի քանի աննշան հայեցքներով՝ մասամբ օրինական, մասամբ ծիսական: Սակայն բոլոր մահմեդականները թէ շիա և թէ սուննի, այն հպարտ ինքնազգացումն ունին, որ իրենք մի Ալլահի առաջ նախապատիւ կրօնական համայնք են կազմում, և չեն ճանաչում ոչ մի բաժանումն «պետութեան և եկեղեցւոյ» մէջ: Դրօք կրօնը միակ կապը չէ, որ նոցա կապում է այլ կրօնի շնորհիւ նաեւ ընդհանուր «քաղաքակրթութիւնը», ընդհանուր օրէնքը և ընդհանուր կրթութիւնը: Այդ կրթութիւնը, որ այնքան տարբեր է մերից, իւր հիմք ունի արարելէն դորանը (որ օտար լեզուներով չբացատրէ թարգմանութիւն) և Մահմեդի բերանացի խօսքերը, աւանդութիւնը: Ինչ գիտութեան է վերաբերում՝ այս օրուայ մահմեդական աշխարհն իւր սնունդն առնում է իւր նշանաւոր անցեալից. թէև նոր մեկնաբանական կամ առհասարակ կրօնական գրքեր նոյնպէս գրուում են, բայց նոր բեղուն գաղափարներ հաղիւ թէ նշմարելին նոցա մէջ: Ընդ մինչև ժ դարերում մահմեդականութիւնը ստիպուած է եղել կռիւ վարել այդպէս կոչուած մոնթաղիզմների անուղադաւան ազատամիտ հայեացքների դէմ, որոնք մասամբ կապ ունեին յունական փիլիսոփայութիւնից ձեռք բերած ծանօթութեան հետ: Բայց կարողացել է յաղթել նոցա, բաւականաչափ օգուտ քաղելով նաեւ այդ կռուից իւր սեփական զարգացման համար: Այդ օրուանից նորա ներքին կազմակերպութիւնը պատրաստ էր և նա մեզ ներկայանում է իբրեւ մի միապաղաղ, ամփոփ, որոշ անցեալի վերայ հաստատուած քաղաքակրթութեան աշխարհ: Ով այսօր ձգտում է այդ աշխարհում կրթութեամբ լինել, պէտք է պարապէ դորանի հետ կապ ունեցող գիտութիւններով, որոնց թուում է նաեւ արաբերէն քերականութիւնը՝ թուրք լինի նա ճապոնացի թէ մարոկացի՝

* Այս կրկնակի վերնագիրների ներքոյ երկու յօդուած է հրատարակել Christliche Welt-ի 39 և 41-րդ համարներում մեր անցեալ անգամ յիշած Պրոֆ. Սոցին (Երաբատ եր. 404), որ և իբրեւ հեղինակաւոր գրութիւններ թարգմանօրէն յառաջ ենք բերում այստեղ, ինչ ինչ յապաւումներով: